

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

ОДЕСЬКИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний журнал

Спецвипуск

Одеса
2017

УДК 811.161.2'367.63

Лабетова В. М.

РЕФЕРЕНЦІЙНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КАТЕГОРІЇ ОЗНАЧЕНОСТІ/НЕОЗНАЧЕНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано категорію означеності/неозначеності в українській мові крізь призму теорії референції. На матеріалі текстів суспільно-політичного дискурсу виявлено закономірності, які діють під час реалізації референтних значень іменних груп засобами означеності/неозначеності.

Ключові слова: референція, категорія означеності/неозначеності, індивідуалізація, ідентифікація.

Лабетова В. М. Референциальная интерпретация категории определенности/неопределенности в украинском языке. – Стаття.

В статті проаналізована категорія определенности/неопределенности в украинском языке сквозь призму теории референции. На материале текстов общественно-политического дискурса выявлены закономерности, которые действуют при реализации референтных значений именных групп средствами определенности/неопределенности.

Ключевые слова: референция, категория определенности/неопределенности, индивидуализация, идентификация.

Labetova V. M. Referential interpretation of the category of definiteness/indefiniteness in the Ukrainian language. – Article.

The article deals with the category of definiteness/indefiniteness in the Ukrainian language through the prism of the theory of reference. On the material of the texts of socio-political discourse are revealed that regularities, that act during the realization of the reference values of nominal groups by means of definiteness/indefiniteness.

Key words: reference, category of definiteness/indefiniteness, individualization, identification.

Категорія означеності/неозначеності неодноразово була об'єктом мовознавчих студій як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. На сьогодні більшість дослідників цього явища зазначають, що категорія означеності/неозначеності (далі – О/Н) має складну та багатоаспектну структуру, тому не може розглядатись ізольовано від тих факторів, які впливають на її природу (І.Й. Ревзін, С.О. Крилов, М.В. Всеволодова). Її суть не зводиться до регламентування відомого чи невідомого (до чого схилиється граматики артиклевих мов), це є лише однією з функцій категорії О/Н, яка формується внаслідок нашарування когнітивної, психологічної, психічної і врешті мовної сфер. Закономірно, що ця особливість спричинила виникнення різних підходів до вивчення О/Н, зокрема семантичного, функціонального, дискурсивного, когнітивного, референційного тощо. Особливий інтерес становить вивчення цієї категорії крізь призму теорії референції. Такий підхід видається аргументованим (зокрема роботи О.В. Падучевої, Н.Д. Імеретинської, Л.Б. Служинської), але ще недостатньо дослідженим. Тому метою статті є встановлення особливостей референційної інтерпретації категорії О/Н в українській мові. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: проаналізувати концептуальні засади теорії референції; схарактеризувати особливості категорії О/Н у проекції на теорію референції; виявити особливості накладання категорійних ознак О/Н та референції на матеріалі текстів суспільно-політичного дискурсу.

Питанням визначення, окреслення меж, сутності, ієрархічності будови виразальних засобів категорії О/Н присвячено чимало досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістів, серед яких відзначимо А. Норена, В. Гладрова, Т. Фернальда, І.Й. Ревзіна, Т.М. Ніколаєву, О.В. Падучеву, Н.Д. Арутюнову, І.В. Вороновську, Т.В. Цив'ян. Побіжні згадки про О/Н знаходимо у працях В.В. Виноградова, переважно в розділах, присвячених дослідженню іменникових категорій. Загострення наукового інтересу до цієї проблеми відбувається із 60-их рр. ХХ ст. з розвитком теорії та практики функціональної лінгвістики, де О/Н набуває переосмислення та трактується як функціонально-семантична категорія, що має структуру функціонально-семантичного

поля. Вважаємо, що саме в межах такого підходу ця категорія набуває найбільш гармонійних та відповідних нашій мовній системі інтерпретацій. Останніми десятиліттями проблемою еквівалентності, статусу та меж категорії О/Н займалися В.Г. Гак, Я.О. Уляшева, І.В. Дудко, Л.В. Сізова та ін. Референційний потенціал категорії О/Н частково проаналізований у студіях Н.Д. Арутюнової, О.В. Падучевої, Н.Д. Імеретинської, Л.Б. Служинської, І.Д. Дудко, Я.Ю. Сазонової.

У межах цієї розвідки ми не ставили завдання провести глибокий ретроспективний аналіз теорії референції, проте вважаємо необхідним окреслити її основні положення і тенденції, що сприятиме більш адекватному розумінню зв'язків між референцією та категорією О/Н. Основи сучасної лінгвістичної теорії референції закладені у філософії в середині ХХ ст., зокрема у трактатах та дискусійних статтях Б. Рассела, Г. Фреге, Л. Вітгенштейна та Дж. Мілля, у яких порушувалися питання співвідношення сенсу (сутності) та референції, здатності референції бути показником істинності висловлення. Вужче ця теорія розглядається у працях Дж. Серля, П. Стросона, О. Дюкро та ін., де проаналізовано залежність між індивідуалізацією, називанням і вживанням мовних одиниць та референцією. Концептуальним та певною мірою переломним є висновок П. Стросона, який визначає референцію як співвіднесеність назви з індивідуальними (щораз новими чи відмінними) об'єктами та ситуаціями, що викреслює референцію із системи мови та переносить її у сферу висловлення: «Значення – це властивість речення як типу, а референція та істинність – це властивість конкретного вживання речень і його компонентів у висловленні» [10, с. 121].

Друга третина століття відзначається впевненим переходом референції до сфери лінгвістичної компетенції, що набуло подальшого розвитку в мовознавчих студіях. Її логіко-семантичну базу досліджували Н.Д. Арутюнова [1], О.С. Кубрякова [3], О.В. Падучева [4], Ю.С. Степанов [9]. Тенденції останніх десятиліть демонструють зростання наукового інтересу до питання референції та зрушення акцентів у бік лінгвістики тексту та дискурсології. Таке переосмислення «дозволяє мовознавцям сфокусуватися не на референції

в межах окремого речення, а на референції в межах фрагмента тексту або цілого тексту (усного чи письмового), що змушує взяти до уваги характеристики адресанта й адресата, інтенцію й ситуативне оточення, породження або сприйняття тексту, модальність і модус висловлювання» [7, с. 208]. Однак досі немає єдиної уніфікованої дефініції референції, а значна база інтерпретацій цього явища лише підтверджує тезу про її складний та неоднозначний характер. Зокрема, О.В. Падучева кваліфікує референцію як «співвіднесеність висловлення і його частин із дійсністю: з об'єктами, подіями, ситуаціями, станом речей у реальному світі (і навіть не обов'язково в реальному, оскільки висловлення може стосуватись світу казки, міфу, фільму)» [5, с. 291]. Н.Д. Арутюнова пропонує розглядати референцію як «відношення актуалізованого, залученого до мовлення імені чи іменного виразу (іменної групи) до об'єктів дійсності» [2, с. 6], О.О. Селіванова – як «відношення мовленнєвих одиниць до позначених ними об'єктів дійсності» [8, с. 77]. Хоча всі запропоновані визначення мають певні відмінності, вони відтворюють єдиний суттєвий стрижень – референція має ситуативний характер і функціонує передусім у площині висловлення.

Дещо відмінним є бачення сутності референції в роботах зарубіжних лінгвістів, які апелюють до артиклевих мов. Там сформувалося два основні підходи: згідно з вузьким підходом референція трактується як відсилання до раніше згаданого в комунікації об'єкта, здійснене шляхом анафоричного, катафоричного, символічного тощо вживання; широкий підхід апелює насамперед до семантики, тому трактується як специфічний тип відношень між позначенням та позначеним, що призводить до встановлення між ними стосунку відповідності [12]. В одній з аналізованих робіт представлена чітка парадигма взаємодії категорії О/Н з референцією: «<...> Неозначеність використовується для вираження чогось не згаданого раніше, означеність – для референції уже згаданого раніше» [11, с. 31]. Далі уточнюється, що означеність та неозначеність є регулярною, навіть прескриптивною ознакою іменних груп, яка реалізована у випадках відсутності її формальних граматичних виразників, тоді як референція відбувається лише у процесі дискурсних, контекстуальних чи навіть позамовних операцій, які необхідні для адекватного розуміння комунікативної ситуації. Очевидно, що така інтерпретація зумовлена функціонуванням в англійській мові більш граматикалізованої та формальної категорії О/Н, тоді як референція вважається компетенцією прагматики чи лінгвістики тексту.

Така інтерпретація не може бути застосована в цілісному вигляді до української мови, оскільки О/Н, як і референція, мають слабе граматичне оформлення. Проте вважаємо, що окремі положення є релевантними для українського мовного простору, зокрема вказівка на те, що сферою найбільш вираженої взаємодії функціонування категорії О/Н та референції є процес ідентифікації та індивідуалізації. Підтвердження такого висновку знаходимо в роботах О.В. Падучевої, яка стверджує, що втілення референції безпосередньо пов'язане із прагматикою комунікативного акту: «Сама семантика референційних елементів мови прагматична – вона звернена до мовців, до їхнього загального фонду знань, до контексту» і її суть полягає в досягненні індивідуалізації та ідентифікації [4, с. 8–9]. Прямим інструментарієм реалізації цього процесу автор вважає функціонування семантичної

категорії означеності/неозначеності в мовленні, установивши таким чином відношення підпорядкованості О/Н щодо референції. Автор висловлює думку, що означеність та неозначеність може бути повноцінною реалізована лише в межах конкретно-референційних іменних груп, оскільки інші іменні групи (неконкретно-референтні або нереферентні) мають усічений потенціал для ідентифікації та індивідуалізації [6].

Спираючись на запропоновану О.В. Падучевою систему референційних статусів іменних груп, спробуємо виявити особливості та закономірності, які виникають під час взаємодії референції та О/Н. Насамперед проаналізуємо випадки конкретно-референтного вживання:

(1) *Прем'єр-міністр Чехії оголосив про відставку уряду* («Українська правда», 2 травня 2017 р.).

(2) *В. Рибак пообіцяв виконувати рішення, прийняті напередодні парламентською більшістю* («Дзеркало тижня Україна», 4 квітня 2013 р.).

(3) *Цей текст готувався вже давно* («Українська правда», 13 квітня 2017 р.).

Усі випадки вживання виділених іменних груп сприймаються як означені, оскільки найближче мовне оточення звужує значення денотатів до єдиного можливого у конкретній комунікативній ситуації. У (1) семантика означеності виявляється найбільш чітко, оскільки реалізована умова існування лише одного об'єкта, який би відповідав референту (чинний Прем'єр-міністр Чехії – Богуслав Сobotка). У (2) означеність зумовлена дескрипцією, вираженою дієприкметниковим зворотом. Семантика означеності у (3) реалізована за допомогою вказівного займенника, який обмежує коло потенційних денотатів до одного актуального референта.

Неозначена референція має більш складну та варіативну систему вираження відповідних значень:

(4) *Запрошення на вибори отримала незначна кількість виборців, а деякі отримали їх уже після виборів* («Правда України», № 6 (74), 2004 р.).

(5) *Хтось вбачає у відкритості ринків загрозу, інші розцінюють це як появу нових можливостей* («Deutsche Welle», 23 жовтня 2006 р.).

(6) *Можливо, якесь рішення принесе повний провал державних ЗМІ або зміну закону про їх функціонування, над якою зараз працюють творчі середовища* («Наше слово», 9 квітня 2010 р.).

Семантико-граматична неозначеність у цьому разі слугує для вираження неозначеної референції. У багатьох випадках вживання неозначеної референції зумовлене насамперед неважливістю розрізнення референтів, а не неможливістю вичленування конкретного референта. Найбільш послідовно та частотно таке значення реалізовується за допомогою неозначених, вказівних та питальних займенників.

Окрему ланку референтних статусів становлять слабоозначені іменні групи, структура яких не передбачає (у межах конкретної комунікативної ситуації) індивідуалізації та ідентифікації, проте сформована цілком конкретним референтом:

(7) *Трампу необхідно запропонувати кілька опцій врегулювання ситуації навколо України, з яких він вибере одну, на його погляд, найоптимальнішу* («Українська правда», 26 квітня 2017 р.).

У (7) іменна група співвідноситься з реальними конкретними об'єктами (опціями, тобто рішеннями, які вже існують і можуть бути запропоновані президентом США), проте реципієнт не може знати напевне, про які саме опції йдеться. До слабоозначених іменних груп запропоновано відносити й такі, які ма-

ють екзистенційний характер, спираються на об'єкти з певними (найчастіше сталими) ознаками, не апелюють до конкретних референтів:

(8) *Час рухається невпинно, і комп'ютеризація освітньої галузі докорінно змінює ритм життя та діяльності, висуває нові вимоги до професійного рівня* («Рух вперед», 12 травня 2014 р.).

Такий узагальнений і широкий характер іменної групи сприяє розмиттю меж між слабоозначеним референтним та неконкретно референтним вживанням, а в окремих контекстах, як проілюстровано прикладом (8), може виникати значення неререферентності.

У межах неконкретно-референтних іменних груп виділяються універсальні, атрибутивні та родові групи. Їх семантика часто базується на існуванні абстрактної множинності можливих референтів, проте кожен із видів має свою специфіку. Функціонування категорії О/Н у площині неконкретно-референтних іменних груп не таке прозоре, як у сфері конкретно-референтних, проте виражальні засоби О/Н широко залучені до оформлення відповідних референтних значень. У таких випадках перетин площин О/Н та референції відбувається не стільки на рівні семантики, скільки на рівні виражального інструментарію:

(9) *Людство однією ногою стало на поріг ери автономних машин* («Українська правда», 25 квітня 2017 р.).

(10) *Двоє невідомих у масках вчинили напад на турецьке посольство у Швеції* («Європейська правда», 15 лютого 2017 р.).

(11) *Хто і навіщо майже знищив в Україні досів. <...> У дося стріляють залюбки. Він неповороткий, його легко відстежити і відстрелити* («Новини Закарпаття», 28 січня 2017 р.).

Наведені приклади демонструють функціонування неконкретно-референтних груп, проте з дещо різним ступенем градації означеності: у (9) лексема «людство» є означеною, проте її універсальний характер не вимагає конкретизації та індивідуалізації. У випадку (10) іменна група підкріплена атрибутивними характеристиками, що звужує потенційне коло референтів до двох, проте семантичне наповнення слова «невідомих» сигналізує про неозначений статус цієї іменної групи. Родові іменні групи співвідносяться або із класом об'єктів, або з еталонним, типовим представником класу [6]. При цьому множинність родової іменної групи може бути представлена на прикладі одного окремого представника класу, як бачимо у (11): спершу родово позначення вжито у формі множини, надалі це значення автоматично закріплюється за формою однини, що набуває узагальненого характеру. За параметром О/Н таке вживання можна назвати найбільш означеним з усіх запропонованих прикладів, проте статус іменної групи залишається неконкретно-референтним.

Ще складнішими є відношення О/Н та референції

в разі неререферентного вживання, оскільки саме ситуативно зумовлена семантика є найбільш значущим сигналізатором відповідних значень О/Н та референційного статусу:

(12) *Хто-небудь зіштовхувався з відповідальністю у сфері містобудування?* («Українська правда», 13 квітня 2017 р.).

(13) *Будь-хто, у кого є певні навички пілотування дроном та роботи з вибухівкою, може здійснити теракт навіть у центрі Києва* («Західна інформаційна корпорація», 24 березня 2017 р.).

(14) *Будь-хто може долучитися до створення Плану реалізації Стратегії регіонального розвитку області на найближчі три роки* («СТС», 13 серпня 2016 р.).

З позицій референції суб'єкт *хто-небудь* із прикладу (12) залишається референтно «пустим», або ж неререферентним. Те саме відбувається і в наступних прикладах, де займенник *будь-хто* є виразником гіпотетичної, а отже, неререферентної (у межах цього висловлення) особи. Визначальною особливістю таких іменних груп є складність, а іноді й об'єктивна неможливість референції до певного реального суб'єкта, що спричинено ірреальним характером висловлень: значеннями бажальності, гіпотетичності, імператива, умови, риторичності тощо.

З огляду на реалізацію категорійних значень О/Н, випадки (13) і (14) є неозначеними, проте мають суттєву різницю у ступені неозначеності: у прикладі (13) зазначені дескрипції, які достатньо звужують потенційне коло суб'єктів дії, що є етапом переходу неозначеності в означеність; у (14) акцент зміщений на дію, а не на її виконавця, тому *будь-хто* має широкий, узагальнений характер, що є типовою ознакою власне неозначеності. Це дає підстави для висновку, що модальність висловлення відіграє принципово важливу роль у формуванні відповідних референційних значень, проте залишається несуттєвою з огляду на функціонування категорії О/Н, оскільки як референтний, так і неререферентний статуси можуть бути реалізовані однаковими засобами О/Н.

Отже, площина ідентифікації та індивідуалізації є тією платформою, де референція та категорія О/Н взаємодіють найбільш виражено та систематично. Є підстави розглядати категорію О/Н як інструментарій для вираження відповідних референтних статусів, проте це певною мірою звужує її функціональний діапазон. Закономірно є здатність неозначеності реалізовувати марковане значення неозначеної референції та оформлювати неререферентні статуси; натомість означеність найчастіше залучена для оформлення конкретно-референтних значень. Обидві категорії мають суб'єктивний характер, спричинений умовами конкретного комунікативного акту. Перспективним видається більш детальне дослідження потенціалу категорії О/Н в оформленні різних референційних статусів та систематизація виражальних засобів, які беруть у цьому участь.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы / Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
2. Арутюнова Н.Д. Лингвистические проблемы референции / Н.Д. Арутюнова // Новое в зарубежной лингвистике. – 1982. – Вып. 13. – С. 5–40.
3. Кубрякова Е.С. Семантика производного слова / Е.С. Кубрякова // Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – С. 81–155.
4. Падучева Е.В. Высказывание и его соотносительность с действительностью / Е. В. Падучева; ред. В.А. Успенский. – 6-е изд. испр. – М.: Изд-во ЛКИ, 2010. – 296 с.
5. Падучева Е.В. Референциальные аспекты семантики предложения / Е.В. Падучева // ИАНСЛЯ. – 1984. – Т. 42. – Ч. 4. – С. 291–303.

6. Падучева Е.В. Референциальный статус именной группы / Е.В. Падучева // Русская корпусная грамматика. – 2017 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rusgram.ru>
7. Сазонова Я.Ю. Типи референції в текстах дискурсу жаків / Я.Ю. Сазонова // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. – 2016. – Вип. 43. – С. 208–216.
8. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : [підручник] / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
9. Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения (Семиологическая грамматика) / Ю.С. Степанов. – М. : Наука, 1981 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://superlinguist.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=450:2010-10-17-17-46-55&catid=17:2009-11-23-13-41-08&Itemid=17.
10. Стросон П.Ф. О референции / П.Ф. Стосон // Новое в зарубежной лингвистике. – 1982. – Вып. 13. – С. 109–133.
11. Fernald T Definite and Indefinite Descriptions in Navajo / T. Fernald. – 2000. – 54 s. [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.swarthmore.edu/SocSci/tfernal1/def-indef.pdf>
12. Fregge G. Über Sinn und Bedeutung / G. Fregge // Zeitschrift für Philosophie und Philosophische Kritik. – 1892. – S. 25–50 [Elektronische ressource]. – Zugriffsmodus : <http://www.uni-konstanz.de/philosophie/files/frege.pdf>.